

KÖNYVES KÁLMÁN

(1095–1116)

Könyves Kálmán ismertebb Árpád-házi királyaink közé tartozik, bár népszerűségben nem vetekedhet a szentek sorába emelt uralkodókkal; de azokkal a 13. századi királyokkal sem, akikről a nagyobb számban fennmaradt oklevelek lényegesen többet árulnak el. A kortársainál nagyobb műveltségére utaló „könyves” jelző és az Árpád-házban egyedülálló név magára vonja a figyelmet. A *Képes Krónikában* fennmaradt leírás és képi ábrázolás előnytelen külsőről árulkodik (borzas, szőrös, félszemű, püpos, sánta, hebegő). A tatárjárás eseményeiről beszámoló *Rogierius* viszont a szent királyok közé sorolja Kálmánt. Az egymásnak ellentmondó információk megkerülhetlenné teszik a kérdést: milyen is volt valójában.

Kálmán az Árpádok Vazul-ágából származik. A trónöröklési konfliktus miatt *Szent István* király által megvakított *Vazul* fia, *Béla* volt Kálmán nagyapja. Béla Lengyelországban telepedett le, ott nősült meg és gyermekei is lengyel földön születtek. Visszatérte után Béla az ország egyharmadát kitevő hercegséget kapott testvérétől, *András* királytól. A hercegséget fiai, *Géza* és *László Salamon* királysága alatt is megtartották, majd egymást követően léptek trónra. Gézának két fia volt, Kálmán és *Álmos*; Lászlónak csak leányai születtek. Géza első felesége, Kálmán anyja, *Zsófia* hercegnő származásáról semmi biztosat nem tudunk. Kálmánnak az Árpád-házban szokatlan neve valószínűleg a királyné környezetéből származik. A mai Alsó-Ausztria területén mártírhalált halt skóciai *Szent Kálmán* kultusza a 11. század második felében kezdett terjedni mártíriumának színnyelén, tehát innen érkezhettek a királyné. I. Géza fiatalon meghalt, így fiainak neveltetése Lászlóra maradt. Az ő döntése volt, hogy Kálmán egyházi pályára készüljön, Álmos pedig uralkodói felkészítést kapjon. László halálakor Kálmán már (váradi vagy egri) püspök volt, Álmos pedig horvát király. Kálmán volt az elsőszülött, és a László halála körüli időben – valószínűleg lengyel segítséggel – érvényesíteni tudta jogát a koronára. A békekötés ára lehetett, hogy a hercegség területét átadta Álmosnak. A hatalomért vívott küzdelem azonban végigkísérte Kálmán uralkodásának egészét.

Pápai engedéllyel Kálmán visszatért a világi életbe, s megnősült. Első házassága pápai közvetítéssel jött létre. A pápa a leendő magyar királynét hívei körében kereste, hogy a házassággal szövetségesei között is szorosabbra fűz-

ze a kapcsolatot. A pápa legfontosabb politikai támasza a Dél-Itáliában gyökeret verő normann királyság volt, melynek uralkodóját, *Rogert* (1071–1101) szemelték ki Kálmán jövődéli apósának. Régebbi történetíróink úgy gondolták, hogy Kálmán normann származású feleségét *Buzillának* hívták, ám azóta már tudjuk, hogy a 11. század végi itáliai latin köznyelvben e szónak „szűz leány” jelentése volt. A családi névadási hagyomány szerint *Roger* szoban forgó negyedik leányát valószínűleg *Feliciának* hívták. A házasság politikai és anyagi feltételeinek tisztázására Dél-Itáliába indult magyar követséget *Hartvik* püspök vezette. A menyasszonyt, aki az *Adrián* áthajózva érte el a magyar uralom alatti horvát területeket, előkelő küldöttség várta: *Mercurius* erdélyi vajda ötezer fegyveressel.

Kálmán és *Felícia* három ismert gyermekén (*Zsófia*, *István* és *László*) kívül valószínűleg több gyermekük is született, de ők vagy csecsemőkorukban meghaltak, vagy leányok voltak – ezért nem szerepelnek a krónikákban. Zsófiáról mégis tudunk, mivel fia, *Saul* 1128–1131 között szóba jött mint királyjelölt, ugyanis Kálmán egyetlen felnőttkort megért fia, *II. István* király gyermektelen maradt. Nem tudjuk, kihez adták Zsófiát feleségül, de előkelő származásúnak kellett lennie, hisz királyleány feleséget akárki nem kaphatott. Arról nem is beszélve, hogy *Saul* csak akkor jöhetett szóba lehetséges uralkodóként, ha apai ágon is előkelő ősokelet tudott felmutatni. 1128–1130-ra *Saul* kb. tizenöt éves lehetett,

ezért gondolhatjuk, hogy a három testvér közül *Zsófia* volt a legidősebb: ő még 1100 előtt születhetett. *István*, aki Kálmánt *II. István* néven követte a trónon (1116–1131), 1101-ben látta meg a napvilágot ikertestvérével, *Lászlóval* együtt. Az ikerfiúk nevének kiválasztásakor Kálmán hagyományokhoz ragaszkodó gondolkodását érhetjük tetten: *István* a vállalt és követett példakép nevét kapta, *László* a szintén tisztelt előd, *I. László* (ekkor még nem volt szent!) nevét örökölte tovább. Kálmán kezdettől fogva *Istvánt* tekintette örökösének, s már négyéves korában, 1105-ben magyar királlyá koronáztatta. *László* lehetett a gyengébb fizikumú, gyermekkorában meg is halt.

Alig élte túl édesanyját, *Feliciát*, aki 1110 táján távozott az élők sorából. A krónika mogorva Kálmán-ábrázolása a király életének erre a szakaszára illik. A komor hangulatú Kálmán második házasságra szánta rá magát, pedig ekkor már negyvenkét éves volt, s abban az időben ez már öregkornak számított. Magyarországon újabb királynéja, *Eufémia*, akitől szintén királyi utódok világrahozatalát várta, biztosan fiatal volt. Jóval túl is élte Kálmánt: 1139-ben halt meg. Magyarországra úgy 15-16 évesen érkezhettek. Ifjú feleségét, *Vlagyimir Monomah* fejedelem leányát Kálmán rövidesen eltaszította és hazaküldte. *Eufémia* Kijevben – időközben nagyfejedelmé lett apja udvarában – szülte meg gyermekeit, aki az egyik első orosz szent, *Borisz* nevét viselte. A Kijevben megszületett *Borisz* herceget a magyar krónikán kívül minden híradás Kálmán király fiának tartotta. Neveltetése a kijevei nagyfejedelmi udvarhoz kötötte. Felnőtt (15-16 éves) korba éppen akkor jutott, amikor *II. István* halálával a magyar trón megüresedett. *Borisz* rendkívüli ambícióval nyújtotta ki kezét a magyar koronáért. Majd két évtizeden át mindig ott bukkant fel, ahol a Magyarországon uralkodó Álmos-utódokkal szemben segítségre számíthatott.

Álmos herceg, Kálmán testvére soha nem mondott le arról, hogy magyar király legyen. Kálmánt sorozatos kudarcok érték, meghalt a felesége, egyik fia, balul sikerült a második házassága, és a betegség is egyre inkább elhatalmasodott rajta. Álmos úgy vélte, a király ereje fogytán, itt az idő a hatalom megragadására. 1115 táján szőtt összeesküvését leleplezték. Menekülni sem volt ideje. Kálmán az összeesküvők vezetőit megvakíttatta, erre a sorsra jutott Álmos hívei közül *Uros*, *Vatha* és

Pál is. Kálmán nem kegyelmezett testvérének és Álmos kiskorú fiának, Béliának sem. A megvakítás az uralkodásra való alkalmatlanná telt jelentette. Álmos és megvakított fia családi monostorukban, Dömösön húzták meg magukat. Kálmánnak „mégsem lett semmi haszna az ártatlan vér ontásából” – mondja a krónikaíró. Korábban meglévő betegsége súlyosbodott: „Ezután a király súlyos beteg lett; volt egy Draco nevű latin orvosa, akiben nagyon megbízt. Ez egy flastromot tett a király fülére, mert fejfájás gyötörte; és a flastrom ereje a fülkagylón keresztül kiszívta agyvelejének nem kis részét. Amikor a király nem bírta tovább, levette a flastromot, és megmutatta Othmar ispánnak. Othmar ispán megnézte a flastromot, és meglátta rajta a kiszívott agyvelőt, és ezt mondta a királynak: Szükséges immár uram, hogy az útravaló vételére fölkészülj. A király megjédt és feljajdult ennek hallatára.” Származása miatt sejthető, hogy Draco még Kálmán első feleségével érkezett Magyarországra. A király nyilván már korábban is kezelésre szorult. Az erős fejfájás és a krónikában leírt gyógymód arra utalnak, hogy Kálmánnak súlyos középfülgyulladás lehetett. Mivel hatékony gyógyszereket nem ismertek, a betegség szövődményeként halláskárosodás és agyvelőgyulladás alakult ki. Kálmán végrendelkezett: kijelölt utódjára, Istvánra eskette fel a királyi tanácsot. Azt is meghagyta, amíg Istvánt trónra nem ültetik, Álmos herceget tartsák őrizetben: „Ezután pedig a legelvetemültebb emberekkel tanácskozott a király: Syma fiával, Márkkal és Jákó fiával, Achilleszel meg a többi ispánnal, akiknek a tanácsára a herceget és kislejét megvakíttatta. Egyiküket, Bothnak Benedek nevű fiát elküldte, hogy fogja el a herceget, nehogy a király halála után esetleg ő léphessen a helyébe.” Kálmán 1116. február 3-án halt meg. Hu-

szonót évig, hat hónapig és öt napig uralkodott – számolta ki a precíz krónikás. Székesfehérvárot temették el. Álmost nem sikerült ugyan őrizetbe venni és a dömösi templomból elhurcolni, de vaksága és bizalmas embereinek hiánya miatt nem volt képes arra, hogy István herceg trónra lépését megakadályozza. Kálmán rendelkezése szerint Istvánt rövidesen, még 1116 februárjában megkoronázták.

Milyen ember, milyen uralkodó is volt Kálmán? Személyiségéről, viselkedéséről csak közvetett adataink vannak. De mondhatjuk-e, hogy kegyetlen vérontó volt, mint ahogy a krónikás teszi? Aligha. Álmos győzelme esetén Kálmánra és utódaira sem várt volna különbség sors, amennyiben minduntalan kinyújtják kezüket a koronáért. A testvérek közti viszonyt a hatalomért való versengés határozta meg: ebben a küzdelemben pedig a 11–12. században elfogadott, szokásos eszközökkel éltek. Szent István királyt sem nevezzük vérontó, kegyetlen uralkodónak, noha Vazul megvakítása éppolyan tett volt, mint Kálmán részéről Álmosé: akaratának érvényesítése a trónutódlás kérdésében. Ahogy István uralkodásának mérlegét államszervező munkássága nyomán vonjuk meg, ezt kell tennünk Kálmán esetében is.

Kálmán nagyon céltudatos uralkodó volt. Érezte magában erőt ahhoz, hogy szembeszálljon László akaratával; a tanulás éveit valószínűleg az uralkodásra készülődésnek tekintette. Az biztos, hogy személyében műveltsége folytán nagyon tudatosan cselekvő, ma úgy mondanánk: koncepciózus király került a trónra. Tanultsága lehetővé tette, hogy elődei tevékenységét ne csak a szokásjogból, hanem a törvényekből is ténylegesen megismerje. Jártas volt az egyházjogban, tudta a magyar viszonyoknak megfelelően értelmezni azt; mondhatnánk:

rugalmasan. Nyitott szemmel járt László udvarában, észrevette, mit lehet és kell változtatni nagybátyja néhány évtizedes rendelkezésein. Enyhítette a lopásért kiszabott büntetést, megtiltotta a magyarországi születésű szolgák külföldre való eladását – e lépéseit nehezen minősíthetnénk antihumánusnak. Mindez cáfolja a krónika „vérontó” jelzőjét. Kálmán törvénykezése nagyon átgondolt rendelkezéssorozat volt: az örökösödéstől a perrendtartásig mindenre kiterjedt. Több mint egy évszázadig nem volt szükség arra, hogy bármit is változtassanak rajta. Kálmán a gazdasági ügyek, a kincstár ésszerű átszervezésére is gondolt. Felmérte, honnan származhat jövedelem a kincstár számára, és azt be is hajtatta. Gazdaságilag rendbe szedett országot hagyott maga után.

Műveltsége folytán látta meg azt is, hogy szükség van a magyar szentek kultuszának hivatalossá tételére. Hiába történt meg István király szentté avatása, testének felemelése a fehérvári bazilikában; amíg a legendáját nem olvasták fel a római kúriában, szent mivoltát nem tekintették az egyetemes egyház számára elfogadottnak. E terve megvalósulását Kálmán már nem élte meg: a *Hartvik-legendát* csak 1201-ben szentesítette az egyház Szent István életirataként, de Szent Istvánt mégiscsak Kálmán tette példaképpé. Ő volt az első, aki István mellé, Székesfehérvárra temetkezett.

Az igény, hogy a múlt eseményeit írásban rögzítsék, a történetírás fellendüléséhez vezetett. Könyves Kálmán hiányosnak tartotta a papság alsó és középrétegének ismereteit, ezért ezek pótlására kötelezte őket. Az egyház belső életét igyekezett szabályozni. Mondhatnánk talán azt is, hogy a szerényebb királyok közé tartozott, hisz mindig ott állt előtte a példakép, Szent István alakja.

Kálmán diplomataként is megállta a helyét. Trónra lépésekor – Álmos miatt – nem érezte magát biztonságban, nem is szánta rá magát katonai beavatkozásra Dalmáciában. Élt a lehetőséggel, szövetséget és barátságot kötött Velencével. Évek múlva, amikor Dalmácia tényleges hódoltatására sor került, el tudta érni a pápa és Bizánc jóváhagyását is, noha a dalmát városok magyar uralom alá kerülése mindkettőjük érdekeit sértette. Képes volt tanulni kudarcaiból: az első rendezetlenül érkezett kereszties hadak nyomán az újabb nagy létszámú seregtől már túszoikat kért a zavartalan átvonulás zálogául. A szervezett hadak baj nélküli áthaladása Európa-szerte tekintélyt szerzett neki.

Kálmán közvetlen környezetében rokonszenvet vívott ki, amire nagy szüksége volt, hiszen ha elpártolnak tőle, az Álmos malmára hajtotta volna a vizet. Nem így történt. A törvényeket írásba foglaló Alberik így ír róla: „Legkeresztényebb királyunk Kálmán, aki a galamb szelídségének hegyességével és minden erény jelességével van felruházva.” A pápa levelében „Bölcsességednek” szólítja, és leírja, őt úgy informálták, hogy a világiaknál szokatlan jártassággal tűnik ki „az egyházi írások tudományában [...] és a szent kánonok ismeretében”. A lengyel krónikában azt olvashatjuk, hogy „tudományával minden más ország uralkodóját felülmulta”. A zárai apácák apátnője pedig, midőn Kálmán 1105-ben birtokaikat megerősítette, így nyilatkozott: „a legszentebb Kálmán király visszaadta a föld és a tenger békéjét.”

Persze Kálmán azért hibákat is követett el, kudarcok is érték. Ilyen volt a Kijevi Rusz területére vezetett hadjárat, amelyben Przemysl alatt vereséget szenvedett és maga is nehezen menekült meg. Sikertelennek mondható a keresztiesek átvonulásának első üteme és részben a dalmáciai akció is, hiszen uralkodásának utolsó éveiben Velence ismét mindenre rátette a kezét. A legnagyobb problémát talán az Álmos-ügy jelentette, amely uralkodása egészét beárnyékolta, és még halálos ágyán is az Álmostól kiinduló ármánykodásra kellett gondolnia.

Kálmán fia, II. István rövid ideig uralkodott (1116–1131), fiatalon meghalt. Utóda nem lévén, Álmos leszármazottjaié lett a trón: a megvakított Béláé, Béla fia Gézáé és további leszármazottjaié.

Az Álmos-ági uralkodók pedig sohasem bocsátották meg Kálmánnak őseik megvakítását. Bosszúból átdolgozták a krónikát. Az Álmos-ági királyok szolgálatában álló krónikás először Kálmán külsejét torzította el. Ez „túl jól” sikerült, annyi negatív jelzőt aggatott Kálmánra, hogy az egy emberről szinte elképzelhetetlen. A „szörös, borzas, püpos, sánta” uralkodó szellemi képességeit is lebecsüli: pedig ez nagyon

könnyen cáfolható. Az udvari szerző módosítja László választásának szempontjait: Kálmánról tudni lehetett, hogy vérontó lesz, írja. Pedig ezt a jelzőt a középkor minden uralkodójára könnyen rá lehetne húzni, hiszen a politikai ellenfelekkel sehol sem bántak kesztyűs kézzel. A krónikás bosszúja az is, hogy Kálmán egyhá-

zi alapítótevékenységét elhallgatta – ezért nem tudunk semmit például a nyitrai püspökség alapításának körülményeiről. Egyéb egyházalapításról hírnök sincs, pedig teljesen hihetetlen, hogy Szent István utóda húsz év alatt egyetlen új püspökséget sem alapított volna! Építkezéseivel is mostohán bánt az idő, de ez már nem bosszú, hanem történelmi sors. III. Béla esztergomi palotaépítkezései teljesen átszabták a Kál-

mán-kori épületegyüttest. III. Béla kora (1172–1196) Lászlót tekintette példaképnek, és szentté avatásáról is gondoskodott. Ez a szemlélet László utódát, Kálmánt eleve háttérbe szorította. Az emlékfoslányokon túl azért élhetett Kálmánról egy pozitív uralkodókép is, különben a tatárjáráskor élt Rogerius mester nem sorolta volna őt is a magyarok szent királyai közé. A krónika bosszújának még egy eszköze volt: a meglévő hibák felnagyítása. Kálmán kegyetlen viselkedéséről írja például a ruszbeli hadjártnál, hogy gögösen elutasította egy hercegnő alázatos könyörgését, s a vár elpusztítására tört. „Meg is kapta érte jutalmát” a szörnyű vereséggel – sugallja a magyar krónikás. A vereség valóban súlyos lehetett, hiszen az óorosz krónikás is hasonló képet őrzött meg, bár az sem elfogulatlan vélemény.

Kálmán torz alakja melyen belevődött a köztudatba, testi hibáit a millenáris emlékmű szobra is mutatja. Sajnos, nem tudjuk eldönteni, hogy mennyi igaz a torz külsőből. A krónikás még erényeiből is hátrányt akart csinálni: „voltak könyvei, amelyekből mint püspök a zsolozsmát olvasta” – mondja, a világi ügyektől elzárkózónak, életidegennek ábrázolva Kálmánt. Szellemi alkotására, az állam átszervezésére, az irodalmi élet fellendülésére a kései utókor, a történettudomány hívta fel a figyelmet. A történetírás viszont olyasmit is véltelmezett Kálmánról – immár pozitív irányban elfogultan –, ami egy 12. századi uralkodónak aligha tulajdoníthatunk. Elterjedt róla, hogy Kálmán – korát meghazudtoló módon – azt állította: boszorkányok pedig nincsenek. Való igaz, olvasható egy ilyen passzus a törvényekben. Csakhogy a középkor embere többféle boszorkányt ismert, és Kálmán tagadása csak az egyik típusra vonatkozik. A latinul strigának nevezett boszorkány az a fajta ártó lény, aki állatalakká változva tudja áldozatát megrontani. Róluk állítja Kálmán, hogy nem léteznek. A szintén ártani tudó, de „átváltozni nem képes” boszorkányok (malefici) bűntetését az egyházi bíróságokra bízta. Az állatalakká való átváltozás képessége a régi sámánhit maradványa lehet, erről joggal nyilatkozott úgy egy művelt keresztény uralkodó, hogy nem létezik. Az egyéb boszorkányok ellen, akiknek létezését nem vonta kétségbe, elegendőnek tartotta az egyházi fenytéket, például a böjtölést.

Jelentős, de kudarcokkal is kísért királyi életút Kálmáné, akinek tevékenységéről csak a kései utókorak sikerült valóságghú képet alkotnia. Ez azért vált lehetőséggé, mert a bosszúálló krónikás árulkodó nyomokat hagyott maga után. Kálmán ártékelését a krónikákban a középkor jeles kutatója, Györffy György szavaival jellemezhetjük a legtalálóbban: „az angyalból ördögöt csináltak, de úgy, hogy a szárny csonkjai megmaradtak és a glóriához erősítették a szarvakat.” ♦